

Úvahy a shrnutí myšlenek jazykovědce S.K. Šaumjana

Na knihkupecko-vydavatelském trhu z oblasti široce chápané lingvistiky se objevila nejnovější recenzovaná studie Martina Janečky, která je věnována tvorbě ruského/amerického jazykovědce gruzínského původu, literárního teoretika a estetiky Sebastiana Konstantinoviče Šaumjana (1916–2007). Autor¹ této zmíněné monografie (2017) se pokusil o rozbor zejména tří střejných Šaumjanových teorií, které se soustřeďují na aplikativním generativním modelu (1971), na aplikativní univerzální gramatice (1987) a na sémiotické gramatice (2006). S pomocí několika teoreticko-metodologických konceptů strukturální lingvistiky se tato předkládaná kniha pokouší analyzovat gramatické myšlení a tvorbu hlavního hrdiny – tedy zmíněného Sebastiana Šaumjana.

Martin Janečka se pokouší ve své monografii² konstatovat, jak během 45 let Šaumjan modifikoval své teorie a koncepty, které byly posunuty od sémioticky fundované generativní gramatiky ať k ryzi sémiotice (na základě analýzy konceptů strukturální jazykovědy).

Předkládaná kniha se skládá z prologu (s. 7–13), poznámek ke způsobům zápisu některých jevů (s. 13–14), tří kapitol³ (s. 15–156), závěru (s. 157–162), solidní primární (s. 163) a sekundární literatury⁴ (s. 164–167) i anglickojazyčného shrnutí (s. 169–170).

V první kapitole (nejkratší – pouze 9 stránek) pojmenované *Hypoteticko-deduktivní metoda jako báze strukturalismu*, autor seznamuje čtenáře se Šaumjanovým metodologickým podlořím, které je považováno za zásadní, především z hlediska výstavby teorie v rámci strukturální lingvistiky. Podle oblasti zájmů jsou rozlišovány dvě skupiny věd (empirické a matematické). Strukturální jazykověda je dle Šaumjana teoretickou empirickou vědou, proto by hypoteticko-deduktivní metoda měla být podle něho logickým základem strukturální jazykovědy. Měly by být posouzeny její esenciální rysy. Argumentace pro vhodnost používání této metody se však nezdá být dostatečná, ale neznamená to, že užití popisované hypoteticko-deduktivní metody ve strukturální jazykovědě je neadekvátní (viz. hlediska tehdejší doby).

Ve druhé kapitole (s. 25–87) jsou Janečkou chronologicky prezentovány *Šaumjanovy gramatické teorie*, tedy *aplikativní generativní model* (1971 – zkratka AGM), *aplikativní univerzální gramatika* (1987 – AUG) a *sémiotická gramatika* (2006 –

SMR). Nejdříve je prezentována opozice *genotyp vs. fenotyp*. Gramatika genotypu je vynálezem AUG. Její jedinečnost je důsledkem toho, že se zaměřuje speciálně na univerzálnost, tedy genotypová gramatika směřuje k tomu, aby byla gramatickým popisem obecných rysů všech jazyků. Z druhé strany je však nutné si uvědomit, že např. čas, způsob, osoba, číslo, rod (slovený a jmenný), pád, atd. jsou kategorie, s nimiž se lze setkat pouze na úrovni fenotypu. Znamená to, že gramatika genotypu sestává z funkčních jednotek (*predikátů, pojmů, modifikátorů*) a abstraktních relací (*operátor – operovaný*) mezi těmito jednotkami. Fenotypová gramatika obsahuje syntagmatické jednotky (*morfém a slova*) spojené prostřednictvím jejich lineárního uspořádání a jejich morfologických vlastností.

V další části se autor této monografie soustřeďuje na reformulaci cílů strukturální jazykovědy. Zkoumá *znak* (v přirozených jazycích), dále uvádí fonologické výklady, kde přibližuje čtenáři pohled na sémiotické aspekty gramatického myšlení Šaumjana, a to ne jenom primárně na jeho fonologii, což by zřejmě vystačilo na samostatnou morfologii (s. 33). Zdůrazňuje, že cílem každé vědy je objevovat stále hlubší a hlubší invarianty. V další podkapitole (2.2.3. *syntaktické a sémantické definice gramatických konceptů*) Janečka konstatuje, že Šaumjan pokládá otázku, zda je možné vyloučit základní gramatické koncepty v nesémantických termínech, a odpovídá následujícím tvrzením, že „velcí strukturalisté“ (s. 40 – viz de Saussure nebo jeho následovník Hjelmslev), vlastně nikdy nečinili jinak.

V náčrtu týkajícím se struktury sémiotiky jako vědy, autor upřesňuje, že moderní sémiotika rozlišuje tři dimenze (syntaktickou, sémantickou, pragmatickou). Upozorňuje na koncept gramatické fráze, která v generativní gramatice Chomského byla podle Šaumjana jakoukoliv uspořádanou sekvencí slov. Šaumjan je tedy typickým zástupcem strukturalismu, neboť zdůrazňuje nezávislý charakter studia jazyka.

Ohledně problematiky jazykového znaku a významu – Janečka slovy Šaumjana zdůrazňuje (s. 69) – že důležitost de Saussurova objevu principu arbitrárnosti týkajícího se znaků spočívá v tom, že ve všech znakových systémech relace mezi znakem a významem je arbitrární. Jestliže mají být objevovány další zákonitosti, které se týkají znaků (znakových systémů), musejí být formulovány podmínky pro sémiotické systémy různých typů. Každý sémiotický systém musí podle Šaumjana zahrnovat

- 1) konečnou soustavu znaků,
- 2) konečnou soustavu pravidel ke generování nekonečné soustavy znakových kombinací.

Jak zaznamenává Janečka – popisované jednotky a znaky představují rozdílné entity – zatímco každý znak je jednotkou, ale ne každá jednotka je znakem⁵. Proto

⁵ Na rozdíl od ostatních sémiotických systémů (hudba, malba, sochařství atd.), autor této předkládané monografie zdůrazňuje (viz. s. 69), že je jazyk jediným, který je sémiotický s ohledem na své fungování i formální strukturu, jenž je členěna do *jednotek – znaků*.

¹ Martin Janečka, *S.K. Šaumjan: Sémiotické pojetí gramatiky*, Vydala Jihočeská univerzita v edici Episteme, České Budějovice 2017, s. 170, ISBN 978-80-7394-660-9.

² Autor zmíněné monografie klade důraz na sémiotické aspekty gramatických teorií obsažených v AGM, v AUG a v SMR.

³ Struktura jednotlivých kapitol i podkapitol je vhodně zvolena.

⁴ O širokém záběru knihy svědčí mimo jiné i rozsáhlý seznam použité literatury.

v další části 2.4.2. se soustřeďuje na významu a tzv. *poli*. Konstatuje, že věta nedisponuje polem, ale je vnímána pouze jako kombinace znaků. Je tedy seskupením slov, jeť jsou považována za základní znaky jazyka. Z toho důvodu se Šaumjan raději uchyluje k tomu nazývat větu znakem s nulovým polem. Ohledně typologie znaků Šaumjan navrhuje její čtyřbodovou klasifikaci (*lexikální, derivátory, modifikátory, relátory*), ale problematičtě se může jevit to, na co upozorňuje Janečka, že Šaumjan ne-souvztaňuje jednotlivé klasifikace, tedy neuvádí, v jakém poměru se k sobě nacházejí vymezení základních (*znakových*) jednotek genotypu/fenotypu (např. *slovo, morf*), funkčních jednotek genotypu/fenotypu (např. *pojmy, predikáty*) a klasifikace znaků na relátory, modifikátory, derivátory a lexikální znaky.

Ve třetí kapitole (nejdělsí s. 89-156) Janečka názorně ukazuje, jak Šaumjan pracoval s některými lingvistickými koncepty a jak se jeho práce v průběhu jeho teorii měnila⁶. Týká se to některé problematiky vztahu genotyp vs. fenotyp⁷; textové roviny; textu v jeho subjektivním pojetí; dále se soustřeďuje na problematice teorie znaku⁸; unilaterismu nebo bilateralismu; následovně zkoumá otázky minimálního a základního znaku; později jsou brány v potaz okolnosti spojené s vývojem teorie významu; vztahu významu a funkce; invariantu a variantu vs. jazykové univerzálie. Svoje úvahy končí na konfrontaci Šaumjana a Chomského (týkající se hloubkové a povrchové roviny jazyka⁹). Zde je nutné zdůraznit, že *slovo* je jazykově specifický koncept a bude tedy námi – jako zástupci různorodých etnických skupin – chápáno jinak, tj. odlišně např. v češtině, polštině nebo němčině, analogicky v ruštině, japonštině, čínštině případně angličtině, eventuálně v každém jiném jazyce¹⁰. Na základě slova, jeť je pro

⁶ Uvádí různorodé koncepty předmětně zkoumané strukturální lingvistiky (*figuru, foném, jazykový invariant* a jeho *varianty, jazykový znak*), které jsou zahrnuty v části analyzující gramatické a sémiotické aspekty.

⁷ Janečka v této knize poukazuje na nekozistenci Šaumjanovy dichotomie *genotyp a fenotyp*.

⁸ V AUG je *znakem* – jak zaznamenává Janečka (s. 160) – také *kontext*, v SMR pak *kontext* i např. *přízvuk* (viz. kap. 2.4.2, rovněž 3.3). Právě v případě přízvuku nebo kontextu Šaumjan zobečňuje znakové kritérium z funkce syntaktické na „pouhou“ funkci (ve smyslu schopnosti rozlišovat význam).

⁹ Ohledně rozlišení hloubkové a povrchové roviny chápe Šaumjan podobně jako Chomsky, avšak v daleko širším smyslu, neboť tuto diferenciaci aplikuje např. i na *foném* (jako hloubkovou třídu zvuků) a na *hlásku* (jako povrchovou třídu zvuků) nebo na problematiku významu (samotný význam vs. informace). Vzhledem k takovému aplikačnímu rozsahu hloubkové a povrchové roviny, pak ale v Šaumjanových analogiích nejednou – co poznamenává Janečka (s. 151) – dochází k vnitřním rozporům, respektive vystávají otázky o reálné potřebnosti podobných analogií.

¹⁰ Proto postulování univerzální gramatiky platné obecně pro všechny jazyky týkající se termínu *slova* – jako centrální jednotky jazyka – se nezdá býti adekvátní. Jazykověda identifikuje tzv. *kategorie*, kterými disponuje např. čeština a němčina, a právě lingvisté jsou ochotni v daných jazycích je označovat pouze jako slova.

Šaumjana základní jednotkou jazyka, totit' nelze postulovat axiomy univerzální gramatiky, jelikož slovo není ve všech jazycích definováno stejně – je to podle autora této zmíněné monografie – *kategorie jazykově specifická*. Kapitola je zakončena reflexí (shrnutím několika posudků a recenzí¹¹ viz: Sampson 1978, Hearne 1989, Bremer 2007), tedy jak Šaumjan byl vnímán světovou lingvistikou. Sémiotické myšlení lingvisty Šaumjana se vyznačuje minofádnou synkretičností, v níž se střetávají tradice klasického (středoevropského) strukturalismu, dále nastupujícího amerického generativismu i ruského formalismu. Autorem zmíněné studie bylo postupně zjištěno, že jednotlivé ohlasy, které pocházejí ne jenom ze zahraničního jazykovědného prostředí, ale také z tuzemské české lingvistiky, se nejvýrazněji shodnou na paralele s generativní gramatikou Noama Chomského.

Podle Šaumjana v jeho teoretických rámcích je význam důležitější než *znak* (viz. neustálé zdůrazňování relací mezi znaky a významy). Poukazuje na nemožnost uvažovat znak bez významu (a naopak). To ale znamená, že takové pojetí má blízko k bilaterálnímu pojetí de Saussurovu, který uvažuje znak jako nedělitelnou jednotku dvou složek (označujícího a označovaného). Janečka správně poukazuje na směřování různých pojetí znaku (ve srovnání s jinými znakovými koncepty) a také na to, jak se tyto skutečnosti projevují v jeho zachycení s pojmy jako invariant, funkce a význam.

Neméně zajímavou problematikou se stává otázka textové roviny. V 70. letech 20. století vystoupilo několik lingvistů s tvrzením, že základní jednotkou, s níž by měla lingvistika pracovat – je *text* (srov. A. van Dijk, W.U. Dressler a v českém prostředí F. Daneš). Šaumjan v AGM, ani v AUG s termínem *text* nepracuje, ale v rámci SMR mu věnuje několik inspirativních úvah. Podle něho *textem*¹² je obecně sekvence znaků, tedy morfémů, slov a slovních kombinací.

Co se týče *invariantu* byly v Šaumjanově střeťejních teoriích identifikovány tři způsoby jeho uchopení. Jak zdůrazňuje Janečka – hned jeden je možné ztotožnit s pojetím Hjelmsleva (avšak v jeho koncepci se jedná o zmodifikované doplnění syntaktické funkce), druhý je spojován s generativním (minimalistickým) pojetím a ve třetím způsobu Šaumjan klade důraz na charakteristickou funkci dané jazykové jednotky, kterou rozumí invariant ve změnách komplementárních funkcí jednotky. Dá se to pojmově uchytit následujícím tvrzením, že Šaumjanem postulovaná sémiotická lingvistika je především teorií jazykových invariantů.

¹¹ Recenze se týkají Šaumjanova díla, a konkrétně tří jeho studií: *Applicational Grammar as a Semantic Theory of Natural Language*; dále práce *A Semiotic Theory of Language* a také díla *Sings, Mind, and Reality*.

¹² Jak uvádí Janečka (s. 76–78), Šaumjan považuje *text* za empirická data používaná k rekonstrukci systému jazyka. Slovo *text* je tedy pro něho technickým termínem k označení sekvence diskrétních znaků jakékoliv délky. Následovně *slovo* je pak minimálním diskrétním znakem v textu (viz. lexikon a také autonomní a neautonomní slova).

Propojování tradičního evropského strukturalismu s generativní gramatikou Chomského stojí za pozornost v popisu Šaumjanových teorií, však otázkou je – jak poznamenává Janečka – co jejich slučování získává. Končíc naše úvahy o tvorbě Šaumjana a jeho stěřížních tří teorií, Janečka uvádí, že největší nedostatek jeho teorií je způsoben kombinováním několika teoretických přístupů, a také to, jak nepřesně interpretuje jiné autory bez ohledu na to, zda na jejich myšlenky navazuje, či zda je kritizuje¹³.

V knize autorství Martina Janečky je zaznamenána a shromážděna velice bohatá jazykovědná terminologie. Chtěl bych však upozornit na jednu záležitost, která se týká vyexcerpovaného názvosloví. V této velice zajímavé monografii mohl autor ujednotit základní jazykovědnou terminologii, protože se velice často setkáváme (hlavně v teoriích současného překladu – včetně s její realizací) s důležitými jazykozpytnými procesy: *exotizací* (cizojazyčností) a *zdomácněním* (domestikací // českojazyčnou obdobou). Jedná se o to, že autor v této zmíněné kategorii nedůsledně na stránkách své knihy používá mluvnické názvosloví slovních druhů. Z jedné strany profiluje latinské termíny (*substantivum, adverbium, adjektivum* – viz. s. 60, 63, 78, 84, 117, 126, 133 – [proč ne podstatné jméno, příslovce, přídavné jméno]), a z druhé strany exponuje českojazyčné ekvivalenty (slovesa, zájmena, citoslovce, předložky, spojky, částice – viz. např. s. 60, 63, 78, 84, 109, 111, 126, 133 – [analogicky proč ne *verbum, pronomen, interjekce, praepositio, conjunctio, partikule*]).

Závěrem je nutné jednoznačně zdůraznit, že celá Janečkova kniha je z hlediska koncepce vědomě promyšlena a následovně vhodným způsobem zpracována, s využitím řady odborných lingvistických termínů. Struktura výkladu je vnitřně logická. Po přečtení knihy můžeme dospět k závěru, že Janečka má obsáhlou znalost teoretického kontextu zkoumaných jazykozpytných jevů, co způsobuje obohacení českojazyčné lingvistické literatury v oblasti předmětně analyzované problematiky (tzv. sémiotické pojetí gramatiky), jakou uskutečňoval Sebastian Šaumjan. Tato monografie by se mohla ocitnout v seznamu základní používané literatury v oborech mnoha lingvistických předmětů, které jsou určeny především pro studenty vysokých škol filologického směru (také pro řadu odborných čtenářů), protože jsou v této studii zkoumány podstatné otázky a popisovány jsou srozumitelným jazykem důležité aspekty jazykovědných teorií.

Lubomír Hampl, Bielsko-Biala

---

¹³ Na konci svých úvah (srov. 3.7 *Konfrontace Šaumjana a Chomského*), Martin Janečka dospěl k opodstatněnému názoru, co se snaží zdůraznit následujícím tvrzením (viz. s. 144): i když Šaumjan kritizuje převádění logických konceptů do jazykovědy, sám do jisté míry přenáší logickou triádu (*syntax, sémantika, pragmatika*) do jazyka, aniž by svůj způsob přemýšlení odlišil od (Chomského) generativní gramatiky.